

(əvvəli ötən sayımızda)

Salvininin 1997-ci ildə Güney Azərbaycanın Sarab şəhərinin 20 km-də yerləşən Razlikdə aşkar etdiyi bir urartu mixi lövhəsində II Arqıştinin burda bir istehkam qala saldıgından bəhs edilir. Bu müdafiə istehkam qalası "Arqıştei irdusi" adlanırdı. II Arqıştinin "Haldei irdusi" adlandırılan digər bir mixi yazı lövhəsi isə Əhərin yaxınlığında Şişe kəndində yüksək bir dağda aşkar edilmişdir. Salvini urartu dilində olan bu irdu sözünü "mühafizəçi" və ya "qamizon" kimi tərcümə edir. Yəni "Haldei irdusi" Haldinin qamizonu deməkdir. Dağın yüksək zirvəsində ucaldılaraq Azərbaycanı dörd tərəfinə nüfuz edən bu kitabə belə bir ideyanı əks etdirir ki, baş tanrı Haldi Urartuya aid bu əraziləri mühafizə edir. (Salvini M. 2009, Səh. 505)

Salvini birbaşa ifadə etmək istəməsə də, burda irdu sözünün türk dilində ordu sözünün ekvivalenti olduğu aydın şəkildə görünməkdədir və hər iki mətnin adı əslində "Arqıştinin ordusu" və "Haldinin ordusu" kimi oxunmalıdır...

Fikrimizə görə qədim yaşayış mərkəzi olan Ordubad şəhərinin adı urartuluların "irdu-bad" sözündən yaranmadır. "Bad" sözü urartu dilində sumer dilində olduğu kimi "qala, istehkam" anlamı daşıyır. SumerEmesalləhcəsində bu Urudubadşəklində ifadə olunur və anlamı yüksəkəki şəhərvə yametalçıların şəhərideməkdir.

Urartu dövlətinin mərkəzini Güney Azərbaycanın Urmiyə gölü hövzəsi və ətraf ərazilər təşkil edirdi. Bununla yanaşı Azərbaycanın Naxçıvan, Ordubad, Culfa, Göyçə gölü ətrafı, Zəngəzur və Arazın qarşı tərəfində Ələmdara qədər böyük ərazilər Urartunu dövlətinin tərkibinə daxil idi. I Arqıştinin quzey istiqamətində Araz və Göyçə gölü arası ərazilərə təşkil etdiyi bu səfərləri zamanı Ere-buni qalası salınmışdır. Bu səfərlər zamanı Araz çayı sahilində yerləşən Culha şəhərini də ələ keçirmək üçün o iki səfər təşkil etmişdir.

Bir çox müəlliflər Urartu dövlətinin əhatə etdiyi ərazidə Araz çayı sahilində Culha adlı ölkənin mövcudluğu haqqında bəhs edirlər. Onlar bu ölkənin adını Gürcüstanın Kolxida ölkəsi və ordakı kolx əhalisi ilə əlaqələndirirlər. Fikrimizə görə Araz vadisində yerləşən Culha ölkəsi bir çox qədim Urartu abidələrinin və kral İspunu və Menuaya aid kitabələrin mövcud olduğu Culfa şəhəri və onun ətraf əraziləridir.

Urartunun Culha şəhə-

şəhərinin yerləşdiyi ərazini nəzarət altına almaq və burda Ere-buni qalasını inşa etmək üçün Anadoludakı Hate (Hatay) və Şupadan 6600 əsgər gətirmişdir. Bu kitabələrdə gətirilən əsgərlər urartuca LU qunaşın adlandırılır və M. Salvini bu ifadəni "savaş insanları" kimi tərcümə edir. (Salvini M. 2011, Səh. 90)

Burda Urartuca qunaşın kaliməsinin türk dilində eyni mənə kəsb edən "qoşun" sözü ilə eyni anlam daşıdığı diqqəti cəlb edir.

Ələsgər Siyablı

Dünya tarixinin Turan dövrü

rini Gürcüstanın Kolxida vilayətinin adı ilə eyniləşdirilməsi elmi gerçəkliyi əks etdirmir. Çünki Gulha mixi mətnlərdə qeyd edildiyi kimi Araz çayı sahilində yerləşirdi və Gulha adının Culfa adı ilə həmahəng səslənməkdədir.

Naxçıvanın Culfa rayonu əra-

zində İlanlıdağda qaya üzərində Urartu kralları İspunu və Menuaya aid iki mixi yazılı kitabə aşkar edilmişdir. Salvini bu kitabələri tədqiq və tərcümə etmişdir.

Güney Azərbaycanın daxil olduğu Urartu ərazisində Şuşa adı ilə bir neçə qala mövcud olmuşdur. Urartuluların dilində Şuşa sözünün mənası qala deməkdir və bu söz Azərbaycanın Şuşa qalası adına tam uyğundur.

Azərbaycan və Anadolu ərazisində Nurşen və ya Noraşen adlı bir çox qədim yer adları mövcuddur. Sovet dövründə bu yerləşim yerlərinin adları erməni dili əsasında izah olunurdu. Halbuki bu Nurşen adı etimoloji baxımdan qədim urartulara mənsubdur.

Mixi yazı kitabələrində yazıldığına görə I Arqışti indiki İrəvan

Bu epigraflıq abidələr Urartu dövlətinin öz ərazilərini Xəzər dənizinə doğru genişlənmə istiqamətini göstərirdi. Salvini Azərbaycanda Araz çayı sahilində urartulara məxsus Naştəban kəndinin xarabalıqlarının üzərində yüksələn təpəliklərdə də mixi yazı mətnlərinin qalıqlarını aşkar etmişdir.

S. Krollun bəhs etdiyi Güney Azərbaycanın Uşnu şəhərinin güneyindəki Kalatqah qalasını Arxeoloq Zimanski Elam dövründən mövcud olan Ujaya şəhəri və ölkəsi ilə eyniləşdirir. Mixi yazı mətnlərində Uçaya Elamin adlarından biridir. Sarqonun kitabəsində yazıldığına görə Ujaya Urartunun ən uc nöqtəsi və Hubuşkiyaya bitişik ərazi kimi qeyd olunur. (Stephan Kroll, 2011,

Səh. 160)

Ujaya adı Azərbaycanın Ucar şəhəri adında öz varlığını qoruyub saxlamışdır. Oğuz xaqan dastanında Oğuz bölgəyə hərbi yürüşləri zamanı at ilxısını Ucar yaylasında otlatdırırdı. Məlum olduğu kimi Sardur da hakimiyyət uğrunda mübarizəyə həmin ərazidən başlamışdı.

Müasir dövrdə Urartu tarixinin ən görkəmli araşdırıcısı olan İtalyalı tarixçi M. Salvini bu ölkənin tarixinə bir neçə əsərlə yanaşı "Urartunun şərq əyalətləri və İran-Azərbaycanında tarixin başlanğıcı" adlı xüsusi bir əsər həsr etmişdir. Salvini Azərbaycan ərazilərini Urartunun əsas mərkəzi ərazilərindən biri olduğunu qeyd edir.

altında birləşməsinin təməl ünsürünü təşkil edirdi.

Urmiyə gölü hövzəsi Assur kralı III Salmanassarın (m.ö. 858-824) dövründən etibarən "Aşağı Nairi gölü" adı ilə məlumdur. Burada aşkar edilmiş çoxsaylı urartu epigraflıq abidələri bu ərazilərin ən erkən dövrlərdən Urartu krallığının hakimiyyəti altında olduğunu göstərir. Onlar Van ətrafına burdan köçüb yerləşmişdilər. Haldi tanrısının baş məbədi də Assurların Musasir adlandırdıqları burdakı Ardi şəhərində yerləşirdi.

M. Salvini də Urartu dövlətinin ikinci mərkəzi ərazisinin mərkəzi şəhəri Bastam olan Azərbaycan ərazisinin təşkil etdiyini yazır. Bastamı Salvini Urartunun şərq ərazilərindəki ən böyük şəhəri hesab edir. (Salvini M. 2011, Səh. 87)

Bastam adı Beştam adının fonetik şəkildir və anlamı "beş dam və ya beş ev" deməkdir. Bastam beş qaladan ibarət möhtəşəm itehkam kompleksi idi.

Naxçıvanın Culfa rayonu əra-

zində İlanlıdağda qaya üzərində Urartu kralları İspunu və Menuaya aid iki mixi yazılı kitabə aşkar edilmişdir. Salvini bu kitabələri tədqiq və tərcümə etmişdir. Kitabədə yazılmışdır ki, Urartu kralları Sardur oğlu İspunu və İspunu oğlu Menuanın tanrı Haldinin himayəsi ilə Arşinea şəhərini və onun ölkəsini, Ania şəhərinin ölkəsini tabe etdilər və Puluađi ölkəsində Haldi tanrısının şərəfinə bir kitabə ucaldılar. Puluađidə Haldinin arvadının şərəfinə buğa və inək qurban verildi. (Salvini M. 1998, Səh. 95)

Assuriyanın Urartuya qarşı təcavüzləri nəticəsində Urartu hökmdarları öz dövlətlərinin ərazisini şərqə və şimal-şərqə doğru genişləndirməyə üstünlük verirdilər. Arqıştinin Sisanda aşkar edilmiş daş kitabəsində yazılmışdır: "Mən bu yolla Amusa şəhərinə doğru yönəldim". M. Salvini Amusa şəhərini Qarabağın indiki Xankəndi şəhərinin yerində olduğunu müəyyənləşdirir. Amusa Xocalı qədim yaşayış yerinin əsgisi adı da ola bilər. (Salvini M. 2009, Səh. 505)

Minuadan sonra hakimiyyətə gələn I Arqışti (m.ö. 780-756) yeni ərazilər əldə etmək üçün quzey ölkələrinə səfərlər təşkil etmişdir. Onun dövründə Göyçə gölü və Araz çayı arasındakı ərazilərdə güclü idarə/inzibati mərkəzlər qurmuşdur. Arqışti bu hərbi səfərlər haqqında çoxsaylı kitabələrində məlumat verməkdədir. Bu kitabələrdə o həmin ərazidə yerləşən Diauehe, Şiraze, Bia, Aşqalaşi, Huşa, Turiu, Zabahahe, Eriahe, İqane, Apuni kimi ölkələri tanrı Haldinin yardımı ilə tabe etdiyini yazır. (Koroğlu K. Belleten 2001, LXIV/241. Səh. 723)

Türkiyənin Arqıştiyə məxsus Ortakend kitabəsində və Sarqamış kitabəsində Arqışti onun ölkəsinin ən ucaq nöqtəsində yerləşən Turiu ölkəsinə qarşı səfər edərək yol üzərindəki Ahuria və Aştu şəhərlərinin də özünə tabe etdiyindən bəhs edilir. (Koroğlu K. 2001, Səh. 726)

(ardı gələn sayımızda)